

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2021

संत तुकारामांच्या अभंगांतील प्रबोधनाची वैशिष्ट्ये

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जी. अमरावती.

गोषवारा:

काळ, परिस्थिती आणि निमित्त कारणे संत तुकारामांनी आपल्या अभंगांतून केलेले प्रबोधन हे मानसिक, वैचारिक स्वरूपाचे आहे. अज्ञान, अन्यथाज्ञान, विपरीत ज्ञान हेच ज्ञान म्हणून प्रस्थापित होऊन निर्माण झालेले वैचारिक, मानसिक प्रदूषण दूर करायचे असेल, नाहीसे करायचे असेल तर सत्य ज्ञान समाजासमोर मांडले पाहिजे, अशा डोळस, समंजस भूमिकेतून त्यांनी विचारपूर्वक हे प्रबोधन केले आहे. ज्ञानाविषयीचे अज्ञानच ज्ञान म्हणून प्रतिष्ठा पावून मिरवू लागते, त्यावेळी समाजाची प्रगती खुंटते. समाज गर्तेत गोल गोल फिरू लागतो. भावनिक, मानसिक, वैचारिक, धार्मिक, आर्थिक, अध्यात्मिक, सामाजिक अशा अनेक प्रकारचे शोषण होऊ लागते. समाज गुदमरतो. आतल्या आत कुढत राहतो. पिढ्यान् पिढ्या, वर्षानुवर्षे अशीच स्थिती राहिली की अशा जाचक गोष्टी रूढी म्हणून समाजात प्रस्थापित होतात. जाचक असल्या तरी अशा रूढीविरुद्ध कोणी साधारण माणूस आवाज उठवू शकत नाही. रूढीसाठी शास्त्रात आधार शोधला जातो. शास्त्रात आधार सापडला नाही तरी शास्त्रात रूढिर्बलियसिश् म्हणून रूढीलाच प्रमाण मानण्याकडे कल असतो. सामान्य माणसे रूढीचे गुलाम बनून जातात. जाचात अडकतात. त्यातून सुटू शकत नाहीत. माणसे बंदिवान होतात, बांधले जातात.

प्रस्तावना:

प्रतिकाराची साधने-अध्ययन, ज्ञान यांसारख्या गोष्टींपासून त्यांना वंचित ठेवले जाते. आपण विशेषाधिकार घ्यायचे, दुसऱ्यांच्या अधिकारांना नाकारायचे, अशा निषेधात्मक, आदेशात्मक स्वार्थी वृत्तीमुळे, स्थितीमुळे हळूहळू आपल्याला आवाज आहे, मेंदू आहे, हेही विसरायला होते. हे सगळे वैचारिक, मानसिक प्रदूषणामुळे होते. हे प्रदूषण दूर केले, बंधने झुगारली आणि खऱ्या ज्ञानाची कास धरली तर डोळसपणा प्राप्त होतो आणि मानसिक बंधने झुगारण्याची शक्ती, प्रतिकारक्षमता अंगी असते, तिची जाण येते नि माणूस बंधमुक्त होऊ शकतो. तुकोबांच्या अभंगांतील प्रबोधनाची अनेक वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

1. ईश्वरनिष्ठा:

तुकोबांची ईश्वरनिष्ठा अनन्यसाधारण आहे. अध्यात्मिकता, अध्यात्मनिष्ठा प्रबळ आहे. त्यांची ईश्वरविषयक संकल्पना स्पष्ट आहे. स्वानुभवसिद्ध आहे. ईश्वराचे सर्वव्यापकत्व, ईश्वराचे विश्वव्यापकत्व त्यांनी अनुभवले होते. स्वस्ववेद्य अशा अनुभवाने ईश्वर हा विश्वात सामावलेला आहे, अशा बांधिलकीने त्यांच्या ठिकाणी सर्वाविषयी अपार करुणा, सहानुभूती, प्रेम, आपुलकी आहे. 'देही देव' हा अनुभव, 'जनी जनार्दन', 'विश्वी विश्वंभर', 'जगी

जगदीश्वर', 'भूती भगवंत' हा साक्षात्कार. त्यामुळे सगळ्या जगाविषयी, जीवाविषयी त्यांची बांधिलकी ही अध्यात्मिक स्वरूपाची आहे. ही त्यांची ईश्वरनिष्ठा.

"ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भुतां"

हे ज्ञानदेवांचे पसायदान. तुकोबा या पसायदानाचे पाईक. ईश्वरनिष्ठेने सकल जीवांशी, जगाशी असलेल्या बांधिलकीने तुकोबा सांगतात,

"कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर
वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ।।"

विश्वात्मक देवाचे दर्शन ते सकल जीवांमध्ये, जगामध्ये घेत असल्याने जगाकडे, विश्वाकडे पाहण्याची त्यांची भूमिका ही अध्यात्मिक स्वरूपाची आहे, ईश्वरनिष्ठ आहे.

2. संतांचे अनुसरण:

आपण संतांच्या मार्गाचे अनुसरण करीत आहोत असे तुकोबा वारंवार म्हणतात,

"उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवू"

संतांनी जे केले, जसे केले तसे आपण करीत आहोत. वेगळे असे काही नाही, असे ते म्हणतात. देवाच्या, धर्माच्या मार्गात पुन्हा काटे येतात, संत ते काटे उचलून बाजूला करतात व मार्ग स्वच्छ करतात, संतांनी निर्माण केलेले, वहिवाट निर्माण केलेले मार्गही दुष्ट लोक काट्यांनी पुन्हा भरून टाकतात. लोकांना आडरानात घेऊन जातात. तुकोबा म्हणतात,

"झाडू संतांचे मारग । आडराने भरले जग ।"

संतांचे मार्ग आम्ही झाडून स्वच्छ करू. मार्ग सुलभ, सोपा, सुखदायी करू.

"काय सांगू या संतांचे उपकार मज निरंतर जागवित्ती ।।"

संत जागे करतात. तेच जागृतीचे कार्य तुकोबांनी हाती घेतले आहे.

"नामदेवे केले स्वप्नामाजी जागे सवे पांडुरंगे येवोनिया ।।
सांगितले काम करावे कवित्व वावगे निमित्त्य बोलो नये ।।"

नामदेवांनी सांगितलेले, सोपवलेले कार्यच आपण करीत आहोत, असे ते स्पष्टपणे नमूद करतात. स्वतः जागे होऊन कवित्वाद्वारा इतरांना जागे करतात. संतांच्या मार्गाचे अनुसरण केल्याने त्यांना थोरपण प्राप्त होऊ लागताच त्यांनी नम्रपणे म्हटले आहे,

"मज पामरासी काय थोरपण
पायीची बहाण पायी बरी ।।"

ज्ञानी संतांच्या तुलनेत आपण काहीच नाही असे त्यांना वाटते. त्यांच्यात नम्रता आहे. विद्येची देवता नामदेवांसारखी त्यांची कवितेवर, शब्दांच्या सामर्थ्यावर गाढ श्रद्धा आहे.

"शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन शब्द वाटू धन जन लोकां"

असा आहे शब्दांचा आचरण, शब्दांची पूजा, शब्दात भगवंताची पूजा, संतांचे पालन करून. त्याच भूमिकेतून त्यांनी संस्कृतऐवजी मूळ-मराठी भाषा स्वीकारली. वेद आणि धर्मग्रंथांवर भाष्य न करता त्यांनी वेदांनी काय सांगितले आहे आणि शास्त्राने जे सांगितले आहे ते सार म्हणून घेतले आहे. क्रीम झडप घालत फॉल सांडले जाते.

"वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधिला ।
विठोबासी शरण जावे ।"

वेदांनी जे वर्णन केले आहे तेच देव आहे. देव आणि नाम एक आहेत. त्यामुळे साध्या साधनाचे नाव इतर कोणत्याही साधनापेक्षा अधिक आहे.

"नामसंकीर्तन साधन पै सोपे जळतील पापे जन्मांतरे"

हेतू आणि आविष्कार तंत्र, आविष्कार शैली या सर्व बाबतीत तुकोबांनी संतांचे पालन केले आहे. त्यांनी साधुसंतांनाही तशाच प्रकारे प्रबोधन केले आहे. संतांचे आचरण करून विचार, आचार व उच्चार हे त्यांच्या अंभगांवरून दिसून येते.

"मारगी बहुत । या चि गेले साधुसंत ॥
नका जाऊ आडराने... चोखाळिल्या वाटा । न लगे पुसाव्या धोपटा ॥"

संतांनी सांगितलेल्या मार्गाचा अवलंब केल्यास त्यांचा अनादर होणार नाही. संतांनी दाखवलेल्या, अनुभवलेल्या, निर्माण केलेल्या, गुंडाळलेल्या मार्गावर चाललो तर पुन्हा पुन्हा मार्ग मोकळा करावा लागत नाही. ते असेच आहे, स्वच्छ, सोपे, सरळ. संतांच्या मार्गे लागूनच तुकोबा जागृत झाले आहेत.

3. ज्ञाननिष्ठा, सत्यनिष्ठा, विवेकनिष्ठा:

4.

"बुडतां हे जन न देखवे डोळां ।
येतो कळवळा म्हणोनिया ॥"

अज्ञान, अंधाराच्या दलदलीत माणसे पडतात, रडतात, अडकतात, अडकतात, अक्षरशः बुडतात, त्यांना तुकोबा दिसत नाहीत. ते चांगले दिसत नाही. आंतरिक उत्साहाने ते उठतात आणि प्रबोधनाच्या कार्यात गुंततात. त्यांच्या प्रबोधनाच्या मुळाशी जनहित आहे. त्याचे हृदय अपार करुणेने, अपार प्रेमाने, अपार सहानुभूतीने भरलेले आहे. ते लोकांवर जितके प्रेम करतात तितकेच ते आपल्यावर प्रेम करतात. लोकांकडे मोठ्या प्रमाणावर देवाच्या भावनेने पाहिले जाते.

ज्ञाननिष्ठ, सत्यनिष्ठ, विवेकनिष्ठा हा संत तुकारामांच्या प्रबोधनाचा पाया आहे. ज्ञान प्राप्त करणे म्हणजे दृष्टी प्राप्त करणे होय. दृष्टी प्राप्त झाली की सत्य प्रकट होते. अज्ञानाच्या अंधारातून बाहेर पडण्याचा मार्ग दिसू लागतो. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची क्षमता निर्माण होते, वाढते. असत्य, अहंगंड, दांभिकता, दांभिकता यांच्या

विरोधात उभे राहण्याची आक्रमकता आहे. अशा प्रकारे स्थिरता, सुसंगतता संपते आणि गतिशीलता प्राप्त होते. जीवनात तरलता प्राप्त होते. प्रगती होती. स्तब्धता आणि असुरक्षिततेच्या संकटातून बाहेर पडण्याचा मार्ग आहे.

संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांच्या मार्गाने ज्ञान, सत्य आणि विवेक आत्मसात केला. तोच मार्ग इतरांनीही अवलंबावा, असे आवाहन त्यांनी केले. वेद, धर्मग्रंथ, पुराणे, शंज्ञान हे सार उचलून त्यांनी सत्याचा मार्ग शोधला. या प्रकरणात कोशकाराने पंडितांना प्रमाण मानले नाही, तर संतांनी दिलेले विवेचन प्रमाण मानले. त्यांना बहुमताचीही पर्वा नव्हती. निर्णय घेताना, सत्य काय, विवेकाच्या बाबतीत, मनाने दिलेली साक्ष प्रमाण मानली.

"सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही
मानियले नाही बहुमता ।।"

समान हितसंबंध असणारे स्वार्थी लोक एकत्र आले आणि बहुमतात आले तर त्यांच्या मतांची किंमत होता कामा नये. बहुसंख्य ढोंगी, ढोंगी, लबाड यांची किंमत असू नये. बहुसंख्य मुख, अडाणी, अडाणी यांचीही किंमत नसावी. खरे काय, असत्य काय याचा विचार अक्कलने, विवेकाने केला पाहिजे. ज्ञान, सत्याच्या दृष्टीने विचार करा. याच्या आधारे मनाने दिलेली साक्ष प्रमाण मानली पाहिजे. निकष मात्र सत्य आणि ज्ञान असावेत. संत तुकारामांच्या जीवनात अनेक वादळे आली.

"रात्रदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ।।"

मनातील संघर्षरू खरे काय आणि खोटे काय?? संघर्ष करा – ज्ञानी किंवा बहुसंख्य अज्ञानी लोकांचे मत. निस्वार्थी, निरपेक्ष, वस्तुनिष्ठ, विवेकी, सत्यवादी, बुद्धिमान, ज्ञानी व्यक्तीचे की बहुसंख्य स्वार्थी, तर्कहीन, अडाणी लोकांचे एक मत? – रात्रदिवस मनात युद्ध! जर आपण सत्याच्या बाबतीत गाफील राहिलो तर आपल्याला स्वतःला दूर करावे लागेल. सत्य बोलणे, सत्याचा शोध घेणे, सत्य ऐकणे, कठोरपणे बोलावे लागले तरी चालेल. कारण त्यामुळे होणारी हानी टळते. टाळता येईल. कारण माणूस सावध असतो.

"सत्य आम्हां मनी । नव्हे गबाळाचे धनी ।।

ऐसे जाणा रे सकळ । भरा शुद्ध टाका मळ ।। देतो तीक्ष्ण उत्तरे । पुढे व्हावयासी बरे ।।"

चांगल्या हेतूसाठी, मंगळाच्या फायद्यासाठी, कल्याणासाठी बोललेले एक धारदार उत्तर शस्त्रक्रियेसारखे आहे. दुःख निवारक. वेदनाशामक तुकारामांच्या वाणीला धार असेल तर त्यामागे जनहिताची प्रेरणा, अपार करुणा आहे. प्रेम आहे. त्यामुळे त्याचे बोलणे वर्म टोचणारे आहे. मुरंबा संघर्षमय आहे.

"तुका म्हणे सत्य सांगो । योत रागे येतील ते ।।"

कोणाच्याही रागाची पर्वा न करता सत्य बोलण्याचे काम ते करतात. देव, देव सत्य आहे. परंतु सत्याचे स्वरूप ब्राह्मण पंडितांनी, कोशकारांनी वेगळ्या पद्धतीने सांगितले आहे. शक सत्विप्रा बहुधा वदन्ति।१ कोणीतरी गडी बाद होण्याच्या कोरड्या, कोरड्या चर्चेत अडकतो. कोणी म्हणतात देव तसा आहे, कोणी म्हणतो देव तसा आहे. शब्दांचे डॉलर्स उभे केले जातात. ग्रंथ आहेत. संदर्भग्रंथ येतो. जेव्हा बायबलसंबंधी सत्यता, शब्द प्रामाणिकपणा येतो तेव्हा विचार, बुद्धीला जागा नसते. ते त्या पुस्तकाचे संरक्षक बनतात आणि वेतनमास्टर बनतात. धर्मग्रंथांच्या पलीकडे विचार आणि चर्चा करण्यासाठी निषेधांची काटेकोरपणे व्यवस्था केली जाते. विचारप्रक्रियाही गोठली आहे. अधिकार नाकारले जातात. धर्मग्रंथ वाचायचे नसतील तर चर्चेचा प्रश्नच येतो कुठे? चर्चा करणाऱ्यांना दाभिक ठरवून त्यांना वगळण्याची पद्धतशीर रणनीती! या प्रस्थापित रणनीतीचा संत तुकारामांना खूप त्रास झाला.

मला खूप छळ सहन करावा लागला. छळाचे कारण म्हणजे त्यांचे सत्यवादी असणे. सत्यवादी असणे सत्य शोधण्याचा प्रयत्न करणे आणि त्याचा पाठपुरावा करणे. सत्य सांगण्यासाठी. सत्य सांगून लोकांना जागे करणे. लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे. सत्यवादी, सत्यशोधक, विचारी, विवेकी, ज्ञानी, बुद्धिमान समाज निर्माण करणे. परंतु संत तुकारामांनी आपली सत्यनिष्ठा, सत्यशोधक, कर्तव्यनिष्ठता सोडली नाही, तर त्याद्वारे समाज प्रबोधनाचे कार्य मोठ्या हिमतीने केले. 'परमेश्वर देहात आहे. सर्वांमध्ये आहे. चराचर व्यापला आहे. सर्वसाधारणपणे, संपूर्ण विश्व दैवी आहे. हा परमदेव विठ्ठल आहे. हे सर्व तत्वज्ञानाचे सार आहे. ते वेद, शास्त्र, पुराण यांचे सार आहे. मी सेवेने या परमेश्वराची पूजा करायचो. नावाने करा. नाम म्हणजे देव. त्यामुळे भगवंताचे नाम घेणे पुरेसे आहे', असे ते म्हणाले, भगवंताचे इतके साधे, साधे स्वरूप, तथाकथित धर्माधिकारी म्हणणे अवघड, नाम घेणे पुरेसे आहे, इतर कर्मकांडाची गरज नाही, लोक जागरूक झाले. सत्याचे. तथाकथित धर्माधिकारी तुकोबांना ढोंगी म्हणत असले तरी तुकोबा जनतेला ढोंगी सांगतात. खरे अध्यात्म न सांगणारा ढोंगी ठरवू शकतो. मग तो तथाकथित ज्ञानाचा अधिकार का नसावा! आमच्याकडे ज्ञानाचे सामर्थ्य आहे असे समजणारे पण ज्ञानाबाबत अज्ञानी असले तरी समाजाची दिशाभूल करणारे सर्व ढोंगी. या सत्याचे दर्शन तुकोबांनी आपल्या अभंगातून समाजाला दिले.

5. विज्ञाननिष्ठा:

संत तुकारामांच्या अभंगातील प्रबोधनामध्ये विचाराची भक्ती, ज्ञानाची भक्ती, ज्ञानाची भक्ती, बुद्धीची भक्ती, तसेच विज्ञानाची भक्ती दिसून येते. डोळ्यावर थप्पड आहे कारण सत्य समजून घेण्यात चूक आहे. अज्ञानामुळे. ज्ञान मिळाल्यावर डोळे भरून येतात आणि सत्य दिसू लागते. विज्ञान हेच करते. तुकोबांच्या आत्मज्ञानातील वैज्ञानिक तळमळ त्यांच्या दूरदर्शी दृष्टिकोनाचे द्योतक आहे. जनहिताचा कळवळा घेऊन जनतेचे प्रबोधन करताना प्रश्न आपोआप सुटतील, असा विचार केला पाहिजे. अध्यात्माच्या बाबतीत, ईश्वराच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना, त्यांनी पंचीकरणाद्वारे श्देही देवश् पाहण्याची कल्पना मांडली आहे. त्यांची विज्ञानावरील निष्ठा पंचमहाभूतांच्या सादरीकरणातून आणि त्यांच्या सोबतची अक्षरे आणि अक्षरे यातून दिसून येते. 'देही देव', 'जनी जनार्दन', 'भूती भगवंत', 'जागी जगदीश्वर', 'विश्विन विश्वंभर' या रूपांचे वर्णन करताना त्यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिला आहे. देवाचे सर्वव्यापी स्वरूप आणि क्षुद्र देवतांच्या स्वरूपाचे वर्णन करतानाही त्यांची वैज्ञानिक भक्ती दिसून येते. देवाचे सर्वव्यापीत्व आणि काम्या, क्षुद्र देवतांची संकुचितता यांची आपोआप तुलना होते. विज्ञाननिष्ठा या ठिकाणी विचार जागृत करते, दृष्टी देते, सत्य निर्माण करते. क्षुद्र देवतांची विटंबना करताना, त्यांच्या विज्ञानावरील निष्ठेमुळे त्यांना कोणताही संकोच, गर्दी किंवा अपराधीपणा वाटत नाही. विज्ञान कल्पनारम्य कारण. त्यांच्या विचारात वैज्ञानिक निष्ठेची आंतरिक सुसंगतता आहे. त्यामुळे सर्वसामान्यांना वाटणाऱ्या क्षुद्र देवतांची त्यांना भीती वाटत नाही. भगवंताचे सर्वव्यापी स्वरूप कोणालाही जाणवणार नाही. तुकोबांच्या अभंगांचा वाचक, श्रोता प्रबोधनातील विज्ञाननिष्ठेमुळे निर्भय, भयमुक्त, चिंतामुक्त होतो. शरीरातील देवतांच्या संचाराचा शास्त्रोक्त विचार करण्यासही त्यांनी सांगितले आहे. ते थेट प्रश्न विचारतात.

"त्यांचे स्वाधीन दैवते असती
तरी का मरती त्यांची पोरे ।।"

जो देव त्यांच्या अंगात आहे त्याच्या ताब्यात असता तर त्यांची मुले मेली नसती का?? याचा विचार का करत नाही??

"अंगी देवी खेळे । का रे तुम्हासी न कळे??
कोणाचे हे चाळे.."

हे विकृत, वेडे विनोद आहेत. तुम्हाला ते कसे कळले? डोक्यावर केस उगवतात आणि शरीरात भुते येतात असे सांगून लोक लोकांचे शोषण करतात. लोकांना फसवून लुटले जाते. त्यात काही गैर नाही. ते एखाद्याचा आत्मसन्मान वाढवण्याचे प्रयत्न आहेत. तो व्यभिचार, व्यभिचार, व्यभिचार करण्याचा एक मार्ग आहे.

अज्ञान हे भगवंताच्या ज्ञानाविषयीच्या अज्ञानाचे कारण आहे. त्यातून माणूस बाहेर पडू शकतो, असा वैज्ञानिक विचार केला. नवसाला मुले नाहीत. आई-वडिलांच्या आशीर्वादाने मुले जन्माला येत नाहीत. तुकोबा एवढ्यावरच थांबत नाहीत, तर वैज्ञानिक दृष्टिकोन देतात. मुलं होत असतील तर नवरा असण्याची गरज नाही.

"नवसे होई संतती । तरी का करावा लागे पती?? ।"

जर स्त्रीमध्ये प्रजनन क्षमता नसेल तर तिला मुले होणार नाहीत. जर पुरुष नपुंसक असेल तर स्त्री प्रजननक्षम असूनही तिला मूल होत नाही.

"वांझा न होती लेकुरे । काय करावे भ्रतारें
नपुंसका पुरुषाशी । काय करील बाईल त्यासी ।।"

त्यामुळे नवसा, आशीर्वादाने असे काही होत नाही. कारण वैज्ञानिक सत्याच्या दृष्टिकोनातून ती बाब अशक्य आहे. कार्यकारणभावाशिवाय काहीही होत नाही. त्यामुळे आपल्यावर कोणीही आशीर्वाद घेऊ नये, म्हणून ते खबरदारी घेतात, हे त्यांच्या विज्ञाननिष्ठेचे लक्षण आहे. व्रत करू नये तसेच भविष्य पाहावे असे सांगताना त्यांची विचारधारा आधुनिक, वैज्ञानिक असल्याचे सिद्ध होते.

निष्कर्ष:

संत तुकारामांच्या अभंगांतील प्रबोधन हे अनेक प्रकारे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अनेक बाबतीत त्यांनी स्पष्ट केले आहे. निःसंशयपणे, रोख हा शब्द कोणालाही क्राउडफंडिंग न करता प्रबोधन करण्यासाठी वापरला गेला आहे. सत्यशोधक वृत्ती आणि तितकीच निर्भीडता, निर्भयता ही व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये त्यांच्या प्रबोधनातून प्रकट होतात. त्यांच्या बंडखोर वृत्तीमुळे आणि आक्रमकतेमुळे, त्यांचे प्रबोधन केवळ बचावात्मक नाही तर बदल आणि प्रयत्नांसाठी आग्रही आहे. बुद्धीवाद, वैज्ञानिक भक्ती आणि विचारांची तात्विक शिस्त, आपल्या ज्ञानात त्यांची भूमिका निर्विवादपणे स्पष्ट आहे. भगवंताची भक्ती हा त्यांच्या आत्मज्ञानाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. त्याची स्पष्टता अध्यात्मात, तत्त्वज्ञानात आहे. त्यांना अनुभव असल्यामुळे ते त्यांच्या अभंगातून तसेच त्यांच्या आचरणातून व कृतीतून क्रियाशील व जागृत होत आहेत. आपण संतांचे अनुकरण करतो, ते म्हणतात, ते खरे आहे.

संदर्भ:

1. फडकुले निर्मलकुमार, संतकवी तुकाराम, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, प्र.आ. १९७८, पृ. ८३
2. उंबरकर ना. द., तुकारामगाथेतील सुभाषित रत्नभांडार, युगबोध, संत साहित्य विशेषांक, भारतीय साहित्य सेवक संघ, १९६८, पृ. ४१
3. उंबरकर ना. द., तत्रैव, पृ. ४५ ०४) इंगोले कृष्णा, तुका म्हणे-तुकाराम अवतरणकोश, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००१, पृ. २२
4. इंगोले कृष्णा, तत्रैव, पृ. २७
5. पांगारकर ल. रा., तुका म्हणे-तुकाराम अवतरणकोश, संपा. कृष्णा इंगोले, रा. ग. जाधव, यांच्या प्रस्तावनेतील अवतरण, पृ. ६
6. डॉ. तुळपुळे, तुका म्हणे-तुकाराम अवतरणकोश, संपा. कृष्णा इंगोले,
7. रा. ग. जाधव, यांच्या प्रस्तावनेतील अवतरण, पृ. ६
8. हर्षे रा. ग., तुका म्हणे-तुकाराम अवतरणकोश, संपा. कृष्णा इंगोले, रा. ग. जाधव, यांच्या प्रस्तावनेतील अवतरण, पृ. ६
9. जाधव रा. ग., तुका म्हणे, संपा. कृष्णा इंगोले, उनि, प्रस्तावना, पृ. १६
10. जाधव रा. ग., उनि, प्रस्तावना, पृ. ६
11. फडकुले निर्मलकुमार, उनि, पृ. १११
12. फडकुले निर्मलकुमार, उनि, पृ. ७२

